Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

(*English*)

FROM THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN –TURKEY

F.Rustamov

Abstract. Professor Khalil Fikret (1892-1974) was born in Turkey. He graduated from Leipzig and University of Berlin and worked at Baku State University in 1923-1926. He was the author of 15 books and dozens of articles related to theoretical and practical problems of education.
He was also the author of textbook “The History of Education” which was published in Azerbaijan for the first time.
Keywords. Turkish scientist, professor Khalil Fikret, history of pedagogy, pedagogical relations, rural institutions.

(*Azerbaijan*)

AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ ELMİ-PEDAQOJİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Fərrux Rüstəmov

ADPU-nun professoru, pedaqoji elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın və Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Açar sözlər. Türk alimi, professor Xəlil Fikrət, pedaqogika tarixi, elmi-pedaqoji əlaqələr, kənd institutları.

(*Russian*)

ОБ ИСТОРИЯ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТУРЕЦКИХ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Ф.Рустамов

Профессор Халил Фикрет (1892-1974), родился в Турции, получил образование в Лейпциге и в Берлинском Университете. В 1923-1926 гг. работал в Бакинском Государственном Университете. Он является автором 15 книг и десятка статей, связанных с теоретическими и практическими проблемами образования, первый учёный, который защитился в Турции в области образования. Он также является автором учебника “История педагогики”, который впервые был издан в Азербайджане.

Ключевые слова. Турецкий ученый, профессор Халил Фикрет, история педагогики, педагогические отношения, сельские учреждения.

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

XX əsrin əvvəllərində regionda baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan-Türkiyə xalqları arasında iqtisadi, siyasi, elmi-pedaqoji əlaqələrin daha da güclənməsinə şərait yaratdı. Azərbaycanın azadlıq uğrunda mücadiləsində türk əsgərləri, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasında isə azəri övladları şəhid oldular. O dövrdə maarif sahəsində bir-birinə kömək etmək, hərbi sahədən heç də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dəvəti ilə 50 nəfər türk müəllimi Azərbaycana dəvət olundu. Onlar məktəblərin milliləşməsində, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında fədakarlıqla çalışdılar. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra da türk ziyalılarının köməyindən istifadə etmək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin dəvəti ilə tanınmış türk alimləri-İsmayıl Hikmət, Xəlil Fikrət, Mühiddin Birgin, Mehmet Fuat Köprülüzadə, Əhməd Cövdət və b. Bakıya dəvət olundular. Bu, elə bir dövr idi ki, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında qeyri-marksist mövqedə dayanan nəzəriyyələr üstün rol oynayırdı. Bu nəzəriyyələrin bir qismi Avropadan Türkiyə və türk pedaqoqlarının Azərbaycanda nəşr olunmuş əsərləri vasitəsilə yayılır, digər qismi isə rus pedaqoji fikrindən tərcümə edilmiş əsərlərdən milli–pedaqoji fikrə keçirdi. Pedaqoji elmdə demokratik fikir daha güclü idi. Pedaqogikada demokratik fikirlərin formalaşması və inkişafında o dövrdə Azərbaycanda yaşayan və səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərən ilk türk pedaqoq alim Xəlil Fikrətin mühüm rolu vardı.

Xəlil Fikrət Kanat (Halil Fikret Kanat) 5 yanvar 1892-ci ildə Yunanıstanda, o zaman türklərin sıx yaşadığı Manastrın Serficə qəsəbəsində Osman bəyin ailəsində anadan olmuşdur. Çox erkən-altı aylığında atası vəfat etmiş, ailənin bütün ağırlığı anasının üzərinə düşmüşdü. Xəlil Fikrətin özündən başqa beş qardaşı və bir bacısı vardı. O, çox da fərəhli keçməyən uşaqlıq illərini belə xatırlayırdı: "Uşaqlığım tam sərbəstlik içində keçmişdir. Dağı, dərəni, çəməni, bostanı, həyəti istədiyim kimi gəzib dolanırdım. Bu sərbəstlik içində yoxsulluğun acılarını hiss etmirdim. Ara–sıra bostan və qarğıdalı tarlalarında gözətçilik edər, gecələr də bayırda çardaq altında yatardım". X.Fikrət doğma kəndlərində ibtidai təhsil almış, 10 yaşında Manastrda yeni açılan sənaye məktəbinə (sənət məktəbinə) göndərilmişdi. Sənət məktəblərində tədris olunan fənlər o zamankı rüşdiyyələrdə–orta məktəblərdə öyrədilən fənlərlə, əsasən, eyni idi. Sənət məktəblərində əlavə olaraq dərzilik, pinəçilik, mürəttiblik öyrədilirdi. 4 il həmin məktəbdə oxuyan Xəlil Fikrət o illəri belə xatırlayırdı: "Sənaye məktəbinin son sinfində oxuyanda məktəbin fəxri müdiri Ziya Təpədələn təhsilə marağımı və məktəbdəki müvəffəqiyyətimi görərək mənim sənət məktəbini bitirdikdən sonra ya Manastr hərbi məktəbində, ya da mülki məktəblərin birində oxumağıma qərar vermişdi. Mən xeyirxahlığına və fəzilətinə görə atam qədər sevdiyim müdirin təklifini sevə – sevə qəbul etdim. Onun köməyi ilə Manastr liseyinin son siniflərində oxumağa müvəffəq oldum. 1910-cu ildən başlayaraq hər il edadi və ya lisey məzunlarından imtahanda yüksək nəticə göstərənlərdən iki nəfəri Avropaya göndərilirdi. Mən də imtahanlarda uğur qazanaraq Almaniyaya göndərildim".

Türkiyədən Avropaya tələbə göndərilməsi ideyasının gerçəkləşməsində Satı bəy (1880-1968) və İsmayıl Hakkı Baltaçıoğlunun (1886-1978) mühüm xidmətləri olmuşdur.

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

Satı bəy 1909-cu ildə yazırdı: "Məktəblər millətin keçmişini əks etdirir, indisini təmin edir, gələcəyini göstərir". O, Avropa təhsil modelinə uyğun yeni türk məktəb sistemi yaratmağa çalışdığından 1909-cu ildə "Tatbikat mektebi" (sınaq məktəbi) açdı. Az sonra onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə özəl məktəb açıldı. Maraqlıdır ki, 1890-cı illərdən Amerika, Fransa, İngiltərə də Almaniyanın təhsil sistemini öyrənmək məqsədi ilə oraya tələbə göndərirdi. Bunun əsas səbəbi Almaniyanın daha müasir və modern təhsil sisteminə malik olması idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk və önəmli təhsil qurucularından olan C.Dursunoğlu, A.Haydar Taner və Xəlil Fikrət də məhz həmin məqsədin gerçəkləşməsi üçün Avropaya göndərilmişdi. O dövrdə Türkiyədə orta məktəblərin son imtahanlarında uğur qazananlardan yaşca böyük olanlar Fransaya, kiçik olanlar isə Almaniyaya göndərilirdi. Almaniyadakı təhsil mühiti Xəlil Fikrətin görkəmli təhsil işçisi və bir alim kimi formalaşmağında mühüm rol oynamışdır. O, 1910-1912-ci illərdə Almaniya liseylərinin birində almanca mükəmməl öyrənmiş, əvvəlcə Berlin Universitetinin fəlsəfə, sonra Leypsiq Universitetinin pedaqoji fakültəsində təhsil almışdır. Berlin Universitetində məşhur professor Eduard Spranqerlə yanaşı, Dessoir, Erdman, Frischeisen – Köhler, Pazkovski, Vierkdnt, Zimmerman, Leypsiq Universitetində isə Barth, Bergman, Brahn, Jungman, Lamprecht, Lipsuis, Volketlt və Vuntun mühazirə və seminarlarında iştirak etmişdir (6, 3). 1917-ci ildə prof. Eduard Spranqerin doktorantı olmuş, "Pestalossinin dövlət məktəbi ilə bağlı düşüncələri" (1809-cu ilə qədər) mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Onun elmi-pedaqoji və fəlsəfi baxışlarının formalaşmasına prof. E.Spranqerin və haqqında dissertasiya yazdığı H.Pestalossinin çox böyük təsiri olmuşdu. X.Fikrət alman dili ilə yanaşı, fransız dilini də mükəmməl bilirdi. O, Türkiyədə təhsil sahəsində dissertasiya müdafiə edən ilk elmlər doktorudur. Maraqlıdır ki, həm Xəlil Fikrət, həm də Əhməd Seyidov 1892-ci ildə anadan olmuşdur. Biri Türkiyədə, biri isə Azərbaycanda təhsil sahəsində dissertasiya müdafiə edən ilk elmlər doktoru kimi tarixə düşmüş, hər ikisi "Pedaqogika tarixi" dərsliyinin müəllifləri olmuşdur. X.Fikrət Türkiyənin, Azərbaycanın ayrı-ayrı pedaqoji təhsil müəssisələri ilə yanaşı, Almaniyada da pedaqogika və psixologiyadan mühazirələr oxumuşdur.

Xəlil Fikrət təhsilini başa vurduqdan sonra Vətənə dönmüş, Maarif Nazirliyində müşavir kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1918-1919-cu illərdə hərbi xidmətdə olmuş, burada həm də hərbi təhsil almışdır. 1919-cu ildə İstanbuldakı Erenköy və Səlçuk Xatun liseylərində (qız məktəblərində) "Fenn-i Terbiye ve Malumat-ı Ahlakiye" (Tərbiyə və əxlaqi bilgi) müəllimi kimi çalışmışdır. Həmin dövrdə o həm də Çamlıca qız liseyində dərs demişdir (5, 561).

1923-cü ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının dəvəti ilə Bakıya gəlmiş, Nazirliyin məktəbəqədər təhsil bölümünün rəhbəri təyin edilmişdir. O dövrdə nazirliyin nəşriyyat şöbəsinə X.Fikrətlə birlikdə Bakıya gələn Mühiddin Birgin rəhbərlik edirdi. X.Fikrət 1923-1926-cı illərdə Bakı Dövlət Universitetində pedaqogika və psixologiya fənlərini tədris etmişdir. Bakıda işləyərkən onun ən böyük xidməti azərbaycanlı tələbələr üçün ilk dəfə olaraq ana dilində "Tədris və tərbiyə tarixi" adlı 2 cildlik dərslik yazması olmuşdur. Birinci cild 1924 və 1926–cı illərdə, ikinci cild isə 1926-cı ildə "Azər-nəşr" tərəfindən çap edilmişdir.

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

Xəlil Fikrət Bakıda işləyərkən "Coğrafiyanın tədris üsulu" adlı kitab yazmışdır. Bakıda nəşrinə nail ola bilmədiyi həmin kitabı 1927-ci ildə bəzi əlavələrlə Türkiyədə nəşr etdirmişdir.

1926-cı ildə Xəlil Fikrət Odenvald məktəbinin təcrübəsini öyrənmək üçün Almaniyaya gedir. Təhsil uğurlarına görə həmin məktəb nəinki Almaniyada, həm də Avropada məşhur idi. İsveç alimi A.Ferrier (1879-1960) 1912-ci ildə həmin məktəbdə olarkən onu "şah əsər" adlandırmışdı. Tədris–tərbiyə prosesinin təşkili və idarə olunmasının spesifik xüsusiyyətlərini, müəllim – şagird münasibətlərini öyrənmək məqsədilə Xəlil Fikrət 14 mart 1927-ci ildə on gün həmin məktəbdə olur. Məktəbdə və onun yataqxanasında yaradılan öyrədici və tərbiyəedici mühitdən, müəllim–şagird əməkdaşlığındakı hədsiz sevgi və qayğıdan heyrətlənən X.Fikrət sonralar "Tərbiyə" jurnalında yazırdı: "Bu xoşbəxt ailə yuvasını tərk edərkən insanlığın gələcəyi haqqında ümidlərim qüvvətlənmiş, məsləkimə aid sevgim və cəsarətim artmışdır". Böyük istək və arzularla yaşayan Xəlil Fikrət öyrəndiyi təcrübəni tətbiq etmək üçün Bakıya qayıtmaq istəsə də, ona sovet hökuməti Azərbaycana gəlməyə viza vermir. Həmin dövrdə keçmiş SSRİ-də siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdi. O, 1927-ci ildə Almaniyadan Türkiyəyə dönmək məcburiyyətində qalır. Konyada açılan Qazi Orta Müəllim məktəbində pedaqogika müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Az sonra həmin məktəbin Ankaraya köçməsi ilə əlaqədar olaraq o da tələbələri ilə birlikdə Ankaraya gəlməyə məcbur olur, 1956-cı ilə - təqaüdə çıxana kimi bu məktəbdə (29 il) işləyir. 1936-1939-cu illərdə Təlim – Tərbiyə Kurumunda çalışarkən belə pedaqoji fəaliyyətdən ayrılmır, həmin təşkilatın "Tərbiyə" adlı jurnalında təhsil – tərbiyənin vacib problemləri ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir. Həmin məktəb Qazi Egitim İnstitutuna (indiki Qazi Universiteti) çevriləndə Xəlil Fikrət orada pedaqoji şöbə yaradır və ona rəhbərlik edir. O, 1945-1946-cı illərdə isə Türkiyə Kooperativçilik Kurumuna rəhbərlik etmişdir. "Okul Kooperatifi" Qanununun qəbuluna nail olur.

30-cu illərin axırlarında Türkiyədə kənd əhalisinin təhsil səviyyəsi çox aşağı idi, müəllim çatışmırdı. Ölkə əhalisinin 80 faizi kəndlərdə yaşayırdı. Milli dirçəlişin, intibahın kəndlərdən başlanması layihəsini Baş nazir İsmət İnönünün dəstəyi ilə 1938-ci ildə milli təhsil naziri vəzifəsində çalışan görkəmli maarifçi və islahatçı Həsən Əli Yüsel irəli sürmüşdü. Məqsəd kəndlərdən ibtidai məktəb məzunu olan bacarıqlı, qabiliyyətli uşaqları bu məktəblərdə oxudaraq yenidən kəndlərə göndərmək idi. Ənənəvi ali pedaqoji məktəbləri bitirənlərin hesabına həmin kəndlərdə müəllim kadrlarına olan ehtiyacı aradan qaldırmaq mümkün deyildi. Ucqar kəndlərə könüllü olaraq gedəcək fədakar müəllimlərin sayı az idi. Həmin dövrdə Türkiyədə əhalinin cəmi 5 faizi oxumağı və yazmağı bacarırdı. Ona görə də Xəlil Fikrət böyüyən nəslin formalaşmasında fədakarlıq göstərəcək yeni müəllim hazırlığının nəzəri və praktik problemlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, öz ideyalarını "Sabahın müəllimlərini necə yetişdirməli?" ("Vakıt" qəzeti, 24-27 mart, 1935) məqaləsində şərh etmişdi. Məqalədə türk intibahının, maarifçiliyinin, iqtisadi və siyasi dirçəlişinin mühüm prinsipləri şərh olunurdu. Həmin prinsiplərin xalq kütləsi arasında geniş təbliğinin vacibliyi vurğulanır, insanların bu prinsip əsasında fəaliyyət göstərmələrinin zəruriliyi irəli sürülürdü. Məqalədə oxuyuruq: "Türk kəndlərini yüksəltmək, inkişaf etdirmək görüləcək bütün işlərin ana xəttini təşkil edəcəkdir. Bu da kəndin və kənd əhalisinin ehtiyaclarına

uyğun məktəb açmaq, kənd əhalisinin maariflənməsində fəal iştirak edən müəllimlər yetişdirməklə gerçəkləşəcəkdir". Xəlil Fikrət məktəblərdə ümumi təhsillə yanaşı, müəyyən bir peşənin öyrədilməsini də vacib sayırdı. O dövrdə kənd məktəbləri üçün müəllimlər hazırlamaqla bağlı xüsusi təhsil müəssisələrinin yaradılmasına ciddi ehtiyac var idi. Saffet Arkan, Həsən Əli Yüsel, İsmayıl Hakkı Tonguç, Emin Soysal, İsmayıl Hakkı Baltaçıoğlu ilə birlikdə Xəlil Fikrət bu ehtiyacı hiss edərək "Köy ögretmən okulları"nın (kənd müəllim məktəblərinin) yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış etdilər. Onların ciddi səyi və təşəbbüskarlığı nəticəsində 17 aprel 1940-cı ildə "Köy İnstitutları təşkilatları haqqında" qanun qəbul edildi. Həmin qanuna əsasən 21 bölgədə, əvvəlcə İzmir, Eskişehir, Ədirnə, Kastamonuda, sonralar isə Antalya, İsparta, Aganazarı, Kayseri, Malatya, Adana, Samsun, Trabzon, Balıkesir, Kars, Ankara, Sivas, Konya, Ərzurum, Diyarbəkir, Aydın və Vanda kənd təsərrüfatı işlərinə əlverişli əraziləri olan kəndlərə yaxın yerlərdə "Köy ögretmən okulları" yarandı. Bu institutların açılmasının pedaqoji əsaslandırılması Xəlil Fikrətə məxsus idi. 1954–cü ilə qədər müəllim məktəbləri bağlananadək oranı 1308 qadın və 15943 kişi bitirmişdi. Türkiyənin sonralar tanınmış yazarları olan Fakir Baykut, Ümit Kaffançıoğlu, Talıp Apaydın, Mahmut Makal, Mehmet Başaran, Pakize Türkoğlu, Hatun Birsen Başaran, Əli Dündar, Mehmet Uslu, Dursun Akçam kimi şəxslər həmin məktəbin məzunları olmuşdur (1). Müəllim məktəblərini bitirənlər kəndlərdə uşaqlara formal təhsil verməli, oxuma, yazma, sayma və digər əsas bacarıqları öyrətməklə yanaşı, həm də əkinçilik texnikasının əsaslarını mənimsətməli idilər. Burada "iş üçün, iş içində təhsil" prinsipi tətbiq edilirdi. Bu tədris müəssisələrində təlimlə əməyin əlaqələndirilməsi haqqında Con Dyunun ideyaları həyata keçirilirdi.

Xəlil Fikrət Türkiyədə elmi-pedaqoji və siyasi mühitdə yaxşı tanınan alim olmuşdur. Dövrün tanınmış yazarları, siyasətçiləri, alimləri ilə sıx əlaqədə olmuş, türk ziyalılarını bir araya gətirərək Anadolu Kulubunu yaratmışdır. O, ziyalı bir xanımla - Ankara qız məktəbinin ədəbiyyat müəlliməsi Fazilə xanımla ailə qurmuş, 92 illik şərəfli və mənalı bir ömür yaşamış, 1974-cü ildə Ankarada vəfat etmişdir.

Önəmli fikir və düşüncə sahiblərindən biri olan Xəlil Fikrət bütün varlığı ilə türk təhsil quruculuğuna bağlı bir insan idi. O, təhsil işçisi kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, idarəetmə səriştəsinə və müəllim kimi fitri pedaqoji qabiliyyətlərə malik idi. Onun öz övladı olmasa da, uşaqları öz balası kimi sevər, onlarla vaxt keçirməkdən zövq alardı. Uşaqlar ona "Fikrət baba" və ya "baba Fikrət" deyərmişlər. Həmkarı Hüsnü bəy yazılarında Xəlil Fikrəti belə xatırlayırdı: O, hər hansı bir müəllim kimi deyildi. Onun digərlərində görmədiyim xüsusiyyəti var idi. Olduqca çalışqan, yorulmadan işləyən, çox və asan yazan, peşəsindən başqa heç bir düşüncəsi və əməli olmayan insan idi. Uşaqları sevir, müəllim kimi fəaliyyət göstərmək-dən qürur duyurdu. İmkansızlara və kasıblara qarşı xüsusilə həssas idi. Düşündüklərini olduğu kimi söyləyən, heç kimə boyun əyməyən, sözün tam mənasında müstəqil bir müəllim idi. Gözəl, aydın və səlis nitqi var idi.

Xəlil Fikrət yazırdı ki, məktəblərin əsas qayəsi bilik ilə əxlaqi davranışı əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bilikli insan əxlaqsız olarsa, bilik oğru əlindəki fənər kimi dolanbaclı yollarda pisliyə xidmət edən bir alət rolunu oynayar. Peşə sahiblərinin insanlığı zəif olarsa, cəmiyyət bundan çox zərər görər, dürüst insanlar bundan əziyyət çəkər, tacir

hiylə işlədər, məmur rüşvət alar, mühəndislər, ustalar keyfiyyətsiz iş görər, varlı əyri yollarla sərvət toplayar.

Xəlil Fikrət həqiqətən də öz dövründə Türkiyədə ən çox yazan və məqalələri nəşr olunan pedaqoq alimdir. O, on beşə qədər kitab və kitabçanın, dərslik və dərs vəsaitinin, Bakıda ("Maarif və mədəniyyət", "İnqilab və mədəniyyət", "Məktəb", "Maarif işçisi", "Yeni məktəb") və Türkiyədə ("Tərbiyə", "Karınca", "Hayat") nəşr olunan jurnallarda çap edilmiş onlarla elmi məqalənin müəllifidir. Əsərlərinin ümumi həcmi üç min səhifədən artıqdır. Onun pedaqoji yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Tərbiyənin psixoloji, sosioloji əsasları, nəzəri və praktik problemləri, ailə tərbiyəsi, çətin uşaqların tərbiyəsi, təhsil tarixi ilə bağlı maraqlı və ciddi elmi araşdırmaları vardır. Onun yaradıcılığında aşağıdakı istiqamətlər aparıcıdır: təhsil psixologiyası, tədris metodları və tədris proqramları, təhsil sosiologiyası, təhsil tarixi, xalq təhsili, təhsil fəlsəfəsi və s. O, yaradıcılığa çox erkən başlamış, hələ tələbə olarkən müəllimi prof. Hans Stumme ilə əməkdaşlıq etmiş, 1916-cı ildə Leypsiqdə "Türkischə Lesestoffe" (Türk antologiya) kitabının nəşrinə nail olmuşdur.

Əsərlərindən bəzilərinə diqqət yetirək:

1. "Höte və Faust". Bu kitab ilk dəfə 1922, sonra isə 1940-cı ildə nəşr edilmişdir. 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə İohann Volfqanq Hötenin həyatının ən mühüm məqamları, ikinci hissədə şəxsiyyətinin xarakterik cizgiləri, üçüncü hissədə "Faust" əsərinin pedaqoji siqləti araşdırılır. (Maraqlıdır ki, həm Höte, həm də Xəlil Fikrət Leypsiq Universitetinin məzunları olmuşlar). Faust bütün həyatını bilik öyrənməyə həsr edən, lakin həyatda ciddi uğurlar qazana bilməyən bir qocadır. O, cadugərliklə məşğul olmaq üçün bilik əldə etməyə çalışır. Ona görə də məşəqqətlərlə qarşılaşmalı olur. Sonda bəşəri xoşbəxtliyi fəaliyyətdə tapır. Kitabın əsas materialları 1926-cı ildə Bakıda nəşr olunan "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çap edilmişdir.

2. "Tərbiyə və tədris tarixi". Bu əsər ilk dəfə Bakıda nəşr olunub. Sonra 1930, 1946, 1963-cü illərdə İstanbulda işıq üzü görüb. Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda pedaqogika tarixinə dair ilk dərs vəsaiti olan bu kitab, əsasən, alman və türk mənbələri əsasında yazılmış, ilkin mənbələr təhlilə cəlb olunmuşdur. Kitabın birinci hissəsində XIX əsrə kimi dünya məktəb və pedaqoji fikrinin ən önəmli fakt və hadisələrinə, elmdə vətəndaşlıq qazanmış nəzəriyyələrinə toxunulmuş, həm Şərq, həm də Avropa filosoflarının pedaqoji görüşləri açıqlanmış, məktəb sistemi şərh olunmuşdur. Dərs vəsaitində Qədim Yunanıstanın (Sparta və Afina) tərbiyə və məktəb sisteminin, Sok-ratın, Əflatunun (Platonun), Ərəstunun (Aristotel) pedaqoji nəzəriyyələrinin, Roma tərbiyə sisteminin, M.F.Kvintilianın nəzəri fikirlərinin, qrammatika və ritorika məktəblərinin məqsəd və vəzifələrinin, intibah dövrü pedaqogikasının, V.Feltrenin, F.Rablenin, T.Morun, Montaydenin, Dekartın, Fenelonun, Bekonun, Radkenin, Y.A.Komenskinin, Franke və Piyetsonun, C.Lokkun, J.J.Russonun, filantropizm cərəyanı nümayəndələrinin (Bazedov, Zalsman, Trapp), Pestalotsinin, Disterveqin, Kantın, Herbartın, Frebelin, Spenserin, K.Marksın pedaqoji fikirlərinin tələbələrə öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Dərs vəsaitinin birinci hissəsində diqqəti cəlb edən cəhət islamdan əvvəl və islam dövründə türklərdə tərbiyə problemlərinin şərhidir. Burada islamın yaranması ərəfəsində

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

Ərəbistandakı ictimai-siyasi durum, islamın qəbulu, Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) əxlaqi görüşlərinin təhlili, Quranın məzmununun açıqlanması mühüm yer tutur, islamın Şərqdə mədəniyyətin, maarifin və pedaqoji fikrin inkişafına təsiri öyrənilir. İmam Qəzzalinin, İbn Qafilin, Göy Kavusun tərbiyə haqqında fikirləri təhlilə cəlb olunur. Səlib müharibələrinə qədər və səlib müharibələri dövründə məktəb və tərbiyə problemlərinə toxunan Xəlil Fikrət Yusif Xas Hacibin pedaqoji fikirlərinin təhlili üzərində geniş dayanır, onun "Kutadqu bilik" dastanının pedaqoji siqlətini aşkarlayır.

Dərs vəsaitinin ikinci hissəsində XX əsrin əvvəllərində yaranmış tərbiyə cərəyanları və yeni məktəb sisteminin bəzi məsələlərinin şərhi geniş yer tutur. Kitab sonralar Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Ankara nəşrlərində kitaba Türkiyədə təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı ilə bağlı kifayət qədər məlumat daxil edilmişdir.

Xəlil Fikrətin "Tərbiyə və tədris tarixi" dərs vəsaiti xarici ölkələrin məktəb və pedaqogikasını öyrənməkdə qiymətli mənbə olmaqla bərabər, sonralar Azərbaycanda Saleh Xəlilovun, Əhməd Seyidovun, Fərrux Rüstəmovun "Pedaqogika tarixi" dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına qüvvətli təsir göstərmiş, dəyərli mənbə rolunu oynamışdır.

3. "Müasir tərbiyə idealları və təhsildə yeniliklər". 1934-cü ildə nəşr olunan bu kitab orijinal deyildir. "Tədris və tərbiyə tarixi"nin 1930-cu il nəşrində pedaqoji cərəyanlarla bağlı ixtisar olunan hissənin kitab şəklində nəşridir. Həmin hissələr "Tədris və tərbiyə tarixi" kitabına daxil edilmişdir.

4. "Pedaqoji". 1937 və 1938-ci illərdə nəşr olunan bu kitab iki cilddən ibarətdir. 1953-cü ilə kimi müəllim hazırlayan institutlarda əsas dərs kitabı kimi istifadə olunmuşdur. Digər pedaqogika kitablarından özəlliyi ondadır ki, burada təhsil quruculuğunda vacib hesab olunan təhsil prinsipləri G.Kerşenşteynerin "Təhsil və öyrətmə qaydaları" prinsipləri əsasında şərh olunmuşdur.

5. "Ailədə uşaq tərbiyəsi". Kitab ilk dəfə 1941-ci ildə nəşr olunub. Sonralar dəfələrlə nəşr edilmişdir. Burada türk ailələrində uşaqların tərbiyəsinin özəlliklərindən, prinsip və üsullarından, uğur qazanmanın vasitələrindən bəhs olunur. Əsaslandırılır ki, milli və ictimai tərbiyənin əsası ailədə qoyulduğundan yetkin ailə millətin təməlini təşkil edir.

6. "Milliyyət idealı və hərtərəfli milli tərbiyə". Türk təhsil tarixçilərinin xüsusi önəm verdikləri orijinal bir əsərdir. Burada cəmiyyətin inkişafında təhsilin oynadığı xüsusi rol inandırıcı faktlarla sübut olunur, bunun üçün isə ailə–məktəb-cəmiyyət-dövlət modelinə riayət edilməsi vacib hesab olunur.

7. "Xarakter anlayışı və xarakter tərbiyəsi". Bu kitab G.Kerşenşteynerin kitabının tərcüməsidir.

8. "İş pedaqojisi". 1944-cü ildə nəşr olunan bu kitab E.Burgerdən tərcümədir. Əsasən kənd məktəbləri üçün müəllimlər hazırlayan institutlarda tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

9. "Şahmat bələdçisi" ("Satranc Kılavuzu"). 1936-cı ildə nəşr olunan bu kitabda şahmatın əhəmiyyətindən, uşaqların təfəkkürünün inkişafında onun rolundan bəhs olunur.

10. “Təhsil sosiologiyası” (“Egitim sosiolojisi”). Təhsilin sosioloji problemlərindən bəhs edən bu əsər 1958-ci ildə yazılmışdır.

11. “Pestalossi”. Doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi bu əsər 1931-ci ildə İstanbulda kitab şəklində nəşr olunmuşdur. X.Fikrət əsərin “Müqəddimə”sində yazır: “İnsanlıq tarixində fikir və tərbiyə aləmində Pestalossinin qiyməti böyükdür”. Müqəddimə, uşaqlığı və məktəb həyatı, Pestalossinin gəncliyi, eşq dərvişi və fermer həyatı, Pestalossi mühərrir kimi, Pestalossi və Fransa inqilabı, Pestalossinin xoşbəxt günləri və vəfatı bölmələrindən ibarət olan bu kitabda Pestalossinin insanlıq tarixində oynadığı rol xarakterizə edilir, onun elementar təhsil ideyasının mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, əxlaq, əmək, fiziki tərbiyə ilə bağlı fikirləri şərh olunur. Əsərdən belə məlum olur ki, o, illərlə kimsəsiz uşaqlarla bir yerdə yaşayıb, kasıblıqda öz çörəyini onlarla bölüşüb, dilənçilərə insan kimi yaşamağı öyrətmək üçün özü də dilənçi kimi yaşamalı olub. Kitabda Pestalossinin “Rahibin axşam saatları”, “Linqart və Gertruda”, “Gertrudanın öz uşaqlarına tərbiyə verməsi”, “Analara məxsus kitab”, “Müşahidələr əlifbası”, “Rəqəm haqqında əyani təlim”, “Qu nəğməsi” kitabları təhlil edilir.

Onun “Şiller” (1929), “Höte” (1929), “İlk məktəb müfəttişlərinə rəhbərlik” (1929), “Pedaqoji təkamül və pedaqoji elm” (1955) və indiyə qədər tədqiqatlardan təcrid olunan xeyli əsərləri vardır. Qətiyyətlə demək olar ki, X.Fikrət Türkiyədə təhsil quruculuğunda fədakarlıqla çalışan, onun elmi-pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirən, milli müəllim kadrları hazırlığının nəzəri-praktik problemlərini işləyib hazırlayan, xarici ölkələrin təhsil və pedaqoji fikir tarixini, mütərəqqi Avropa təhsil nəzəriyyələrini ölkəsində tədqiq və təbliğ edən, türk təhsilinin müəyyən bir mərhələsinin tarixini, Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrini yaradanlardan biri, dünyada təhsil üzrə ilk türk pedaqoq alimdir. Təəssüf ki, bu müqtədir alimin, türk təhsil tarixinin patriarxının pedaqoji irsi nə Türkiyədə, nə də Azərbaycanda sistemli şəkildə öyrənilmiş, həyatı və yaradıcılığının əsas istiqamətləri xüsusi monoqrafiyaların və dissertasiyaların predmetinə çevrilmişdir. Azərbaycanda hələ keçən əsrin 90-cı illərində F.Rüstəmovun doktorluq, H.Bayramovun namizədlik dissertasiyasında Xəlil Fikrətin yaradıcılığına az da olsa toxunulsa da, bu, qətiyyən yetərli deyildir. Son illərdə Avropa Azərbaycan məktəbinin əməkdar müəllimi Nazim Nəsrəddinovun fədakarlıqla bu işə girişməsi bizdə məmnunluq hissi yaratmaya bilməz.

Türkiyədə (H.Cezayiroğlu, İ.Doğan, T.Çetin, Ş.Oruc, H.Tokcan, F.Ovat, H.Cicioğlu, İ.Baykal, H.Demirkaya, H.Öymen, C.Şahin, E.Taşdemirçi, K.Turan və s.) və Azərbaycanda (N.Nəsrəddinov) onun pedaqoji irsini təbliğ edən tədqiqatçıların araşdırmalarına hörmət və ehtiramla yanaşaraq, ayrı-ayrı məqalələrdə səsləndirilən “Xəlil Fikrətin pedaqoji irsinin ciddi tədqiqata ehtiyacı var”-fikrini təkrar etmək məcburiyyətindəyik. Türk araşdırıcısı Fuat Ovat X.Fikrətə qarşı diqqətsizliyi və sayğısızlığı ürək ağrısı ilə dilə gətirərək yazırdı: “Böylə biri yaşamadımı, - deyə düşünməsi gəlir insanın”. Təəssüf ki, hələ də Xəlil Fikrətin pedaqoji irsinin araşdırması ilə bağlı ciddi elmi-tədqiqat əsərləri yazılmamışdır.

Prof. Xəlil Fikrət yazırdı: “Ölülər də əsərləri ilə öz yaşamlarını davam edirlər”. Anadan olmasından 120 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Xəlil Fikrət də yazdığı elmi əsərlərinə, Türkiyədə təhsil quruculuğundakı fədakarlığına görə insanların yaddaşında, ayrı-ayrı əsərlərin sətirlərində, minlərlə insanın xatirələrində yaşayır və gec-

gec olsa da anılır. 2000-ci ildə Türkiyə-Alman Mədəniyyət Mərkəzində, Türk egitim dərnəyində Xəlil Fikrət anılmış, onun haqqında türk egitim dərnəyinin bilim kurumu başkanı prof. Özcan Demirel, TED Genel başkanı Ş.Baran Asena, təhsil yazarı Cavit Binbaşıoğlu, prof. Mahmut Tezcan, dosent Rifat Miser, Yalçın Soysal və digərləri onun haqqında maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. 2006-cı ildə Qazi Universitetinin Pedaqoji fakültəsində Xəlil Fikrətə həsr olunmuş xatirə gecəsi keçirilmişdir. Gecədə prof. M.Çağatay Özdemir, Cavid Binbaşıoğlu, dos. Ömər Özcan, Oktay Akbaş, dos. Bahri Atalan və başqaları Xəlil Fikrətin Türkiyədə milli intibahın və maarifçiliyin inkişafındakı xidmətlərini hörmət və ehtiramla yad etmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Necdet Sakaoğlu. Cumhuriyyət Dönemi Egitim Tarihi. İstanbul, 1993. səh. 91-93.

2. Halil Fikrət Kanat yaşamı və hizmetleri. Ankara, 2002.

3. Xəlil Fikrət. Tədris və tərbiyə tarixi. 1-2 hissə. Bakı: Azərşər, 1924, 1926.

4. Xəlil Fikrət. Pestalossi. İstanbul: Devlet matbası, 1931.

5. E.Taşdemirçi. Yüzyıllığın başından günümüze kadar Türkiyede ögretmen yetişdirme sisteminde çağdaş pedaqoji akınlar // Sosyal Bilimler Enstitutusu Dergisi. 1999, № 8.

6. T.Çetin, Ş.Oruc, H.Tokcan. Halil Fikret Kanad və Coğrafiya Egitimi Üçerine bir eseri. Coğrafiyanın tədrisi üsulu// Gazi Egitim Fakültesi Dergisi, cild, 26, sayı 3, 2006, s.1-16.

7. Rüstəmov F. Azərbaycanda peda-qoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. (1920-1991-ci illər). Bakı, 1998.

8. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2010.

9. wikipedia.org.

10. www.halduncezayirlioglu.com.